

2. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О. С. Стрижак. – К. : «Наукова думка», 1985. – 256 с.
3. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – Т. 3 : Кора–М. – К. : Наук. думка, 1989. – 552 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – Т. 4 : Н–П. – К. : Наук. думка, 2003. – 656 с.
5. Карпенко Ю. А. Взаимосвязь географических терминов и топонимов / Ю. А. Карпенко // Местные географические термины в топонимии : тезисы докладов и сообщений. – М., 1966. – С. 6–9.
6. Карпенко Ю. А. Свойства и источники микротопонимии / Ю. А. Карпенко // Микротопонимия. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1967. – С. 15–22.
7. Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лучик. – Кіровоград : КДП, 1996. – 235 с.
8. Пура Я. О. Походження назв територіальних мікрооб'єктів Рівненщини / Я. О. Пура. – Рівне, 1990. – 209 с.
9. Сокіл Н. Мікротопонімія Сколівщини / Н. Сокіл / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; НАНУ. Ін-т народознавства. – Львів, 2008. – 206 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
11. Толстой Н. И. Некоторые проблемы и задачи изучения славянских географических терминов / Н. И. Толстой // Местные географические термины в топонимии : тезисы докладов и сообщений. – М., 1966. – С. 16–19.
12. Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
13. Фролов Н. К. К проблеме таксонимизации топонимов / Н. К. Фролов // В пространстве филологии ДонНУ. Филологический факультет. Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд.», 2002. – С. 100–111.

H. Rak

STRUCTURAL-SEMANTIC PECULIARITIES OF THE MICROTOPYNOMS OF ANCIENT KYIV

The article deals with the semantic of the derivational bases of microtoponyms of ancient Kyiv, main microtoponym-formative patterns, relation between small geographical objects and extralinguistic reality.

Keywords: microtoponym, onym, appellative, motivation, possessive, structure.

Матеріал надійшов 28.11.2013

УДК 801:804/806:807.32.33

Собуцький М. А.

МОВНА СИТУАЦІЯ І МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Статтю присвячено аналізу процесів тісної взаємодії двох приблизно ізоморфних функціональних систем: з одного боку, системи вербальної комунікації «латина – народні мови», з іншого, культури як семіотичної системи, з її поділом на субкультури. Системи культури та мови описано як єдине ціле – мовно-культурний простір середньовічної Західної Європи.

Ключові слова: мовна ситуація, функціональний стиль, субкультура, мовно-культурний простір, середньовічна латина, народні мови, диглосія, триглосія, відродження, ієрархізм.

Латинський компонент мовної та мовно-культурної історії Європи безперечно є настільки значущим, що дослідницький інтерес до нього, напевне, ніколи не буде вичерпано. Латина – «ключ до розуміння середньовіччя», і не самого лише раннього, вона ж – і спільна мова для

Європи. Особливо це стосується романської Європи, «народні мови» якої безпосередньо продовжують собою спонтанний розвиток одного з функціональних стилів латини, постійно взаємодіючи з іншими складниками її стилістичної системи.

Незважаючи на розробленість багатьох конкретно-історичних питань, що торкаються розвитку певних рівнів структури середньовічної латини (зокрема, фонетичного, лексичного, почасти морфосинтаксичного), актуальним залишаються дослідження, які систематичним чином показували б місце латинського компонента серед функціональних стилів та їх взаємного розташування.

На лінгвістичному рівні кожній окремій субкультури за відомим з американської соціолінгвістики принципом ізоморфізму відповідає або певний функціональний стиль єдиної мови, або окрема мова, – причому межі між першим та другим дуже розмиті і досі чітко не визначені. Звідси виникає нагальна потреба синтезувати досягнення культурологічних і філологічних дисциплін – соціолінгвістики, романського мовознавства і, зокрема, класичної філології, в якій проблема функціональних стилів ставиться на античному матеріалі.

Актуальність такого дослідження полягає в тому, щоб здійснити аналітичний опис мови (у сенсі вербальних засобів комунікації) й «мови культури» (культури як семіотичної системи) в єдиній системі координат на матеріалі західноєвропейського середньовіччя, що зроблено в кількох працях автора [1; 2; 3], але потребує певного узагальнення. Такий опис дозволить окреслити шляхи взаємодії обох знакових систем значно краще, ніж це робилося як в суто (або переважно) лінгвістичних, так і в (переважно) культурологічних, ба навіть соціолінгвістичних працях. Кожен з двох компонентів мовно-культурного цілого, макросистеми вербальних та надвербальних кодів, засобів комунікації, буде значно зрозумілішим у своїй функціональній стратифікації, якщо послідовно врахувати відповідні рівні функціонування другого компонента.

Метою статті у зв'язку з цим є в узагальненому вигляді з'ясувати форми й способи взаємодії знакової системи мови (вербальної комунікації), в усіх її функціонально-стильових різновидах, і з системою субкультур суспільства Західної Європи, взятою в динаміці її розвитку протягом періоду середніх віків.

Аналіз змісту та обсягу поняття «народна латина» у застосуванні до періодів I–III ст., IV–VIII ст. і IX–XIII ст. показав, що «народна латина» доби античності є перш за все одним зі складників функціонально-стилістичної системи латинської мови, а саме її ненормованим *розмовним* стилем. Для пізніших періодів «народною латиною» називають уже швидше не розмовний різновид латини, а канцелярське, *писемне* адміні-

стративно-ділове «койне»; відповідно до такої трансформації у змісті з обсягу поняття «народна латина» (або «пізня латина») у застосуванні до ранньосередньовічної доби вилучаються розмовні форми низового мовлення, тобто протороманські діалекти, не фіксовані на письмі хоч скільки-небудь послідовно.

«Народнолатинське койне» фіксує тільки спільнороманські риси і, зберігаючи до початку IX ст. практично монопольне положення в Західній Європі, розносить їх по всіх регіонах Романії. Виходячи з наявного стану дослідженості мовної ситуації раннього середньовіччя, не можна вважати очевидним і статус *середньовічної латини* вже після початку фіксації на письмі новонароджених романських мов (IX–XIII ст.): (а) як продовження класичної латини чи «народнолатинського койне»; (б) як «живої» чи «мертвої» мови; (в) як окремої мови чи як «підмови», функціонального стилю в *диглосній* моделі системи мовних компетенцій середньовічної Європи. З підпунктом (в) безпосередньо пов'язано питання, з якою із систем позагенетичного інформаційного обміну в суспільстві є переважно пов'язаною у своїх закономірностях розвитку середньовічна латина – з мовною системою у власному сенсі (тобто системою словесної, вербальної мови) чи з системою культури («мови культури» в семіотичному розумінні). Наявність як у системі мови («вербальної мови»), так і в системі культури («мови культури») різних можливостей розподілу та взаємодії кодів і субкодів робить корисним розгляд історичного розвитку взаємодії мови (або кількох мов, або «підмов», функціональних стилів) конкретного емпіричного суспільства – в даному разі середньовічного західноєвропейського, – з його культурою (або кількома культурами чи субкультурами), а також з його реальним устроєм і його власними теоретичними уявленнями про цей устрій і про функції мови та культури в ньому. Розбіжності у трактуванні поняття диглосії стосуються не тільки суто лінгвістичного співвідношення його з поняттями білінгвізму та монолінгвізму, а й ціннісного, аксіологічного аспекту розподілу мовних кодів та субкодів. Оскільки ціннісний вимір є інтегральною ознакою «мови культури», проблеми диглосії (в даному разі – середньовічної диглосії) необхідно розглядати під кутом зору мовно-культурної взаємодії.

Отже, питання про кількість компонентів мовної ситуації західноєвропейського середньовіччя, про їхню спадкоємність, про характер їх використання (білінгвізм, полілінгвізм, диглосію або розподіл функціональних стилів) можна вважати похідними від питань мовно-культурної взаємодії

(розподілу функціональних стилів мовлення як засобів вербалізації наявних у суспільстві субкультур).

Вимоги максимально адекватного опису та аналізу мовної ситуації середніх віків змушують поставити в центр розгляду концепт *мовно-культурного простору* західноєвропейського середньовіччя, який включає вербально-мовний та мовно-культурний компоненти, нерозривно пов'язані між собою. Основними *методами* дослідження в цьому аспекті є: для вербально-мовного компонента мовно-культурного простору – порівняльно-історичний, зіставно-типологічний і контрастивний; для аналізу «мови культури» та особливостей її вербалізації, окрім соціолінгвістичних методів, застосовувалися методи семіотики, неориторики, культурології й філософської антропології. Добір *матеріалу* для такого дослідження повинен підпорядковуватися вимогам соціокультурної та соціолінгвістичної репрезентативності за такими параметрами: по-перше, це репрезентованість у текстах на мовному рівні основних культурологічних опозицій епохи у вигляді або (а) проявів теоретичної рефлексії, або (б) стереотипів ціннісного характеру, або (в) мовленнєвих автоматизмів; по-друге, це особливий характер деяких текстів, перехідних або (а) між латиною й романським узусом, або (б) між різними субкультурами середньовічної культури.

Змістом внутрішніх трансформацій західноєвропейського мовно-культурного простору під час переходу від античності до середньовіччя виявляється зміна способу структурування з горизонтального на вертикальний. Під «мовою культури» середніх віків у найширшому сенсі варто розуміти вертикально орієнтовану ієрархічну проекцію трансцендентального теоцентризму на весь навколишній світ та на самого носія даного культурного типу. Хронологічно цей мовно-культурний тип панує в Західній Європі з V по XV ст. Соціолінгвістичний компонент зазначеної ієрархічної вертикалі може варіювати в плані кількості й характеру взаємодії рівнів ієрархії.

Дві підсистеми, які співіснували на горизонталі всередині пізньоантичного мовно-культурного простору до межі IV–V ст., знаходилися в стосунках взаємної негатиції й, фактично використовуючи одну вербальну мову (латину), становили несумісні мовно-культурні компетенції з різними носіями (суб'єктами). На межі IV–V ст. інтеріоризація протиставлення обох мовно-культурних підсистем перетворює їх на дві несумісні компетенції одного й того ж суб'єкта; в плані вербалізації це тягне за собою спроби використовувати «ціцероніанські» мовно-стильові реєстри

для оформлення висловлювань у християнській культурі. Таку ситуацію визначаємо як внутрішній мовно-культурний білінгвізм та вербально-мовний монологізм.

Надалі, внаслідок ціннісних перестановок у культурі кінця V – початку VII ст., елементи колишніх двох мовно-культурних підсистем перерозподіляються у двох можливих варіантах вертикальної дворівневої аксіологічної моделі – церковність «плюс» або «мінус» латиномовна освіченість античного зразка, – між двома новоутвореними субкультурами єдиної мовно-культурної системи середньовічного типу. Кожна з новоутворених субкультур («підмов культури», мовно-культурних компетенцій) виявляє тенденцію до пошуку окремого суб'єкта, проте носії «верхньої» (церковної) субкультури усвідомлюють необхідність комунікації з носіями «нижніх» мовно-культурних навичок й адаптують свій мовний узус до «низового» сприйняття – аж до фактичної внутрішньої руйнації «народно-латинського койне» в період панування моделі «церковність мінус латиномовна освіченість» протягом VII–VIII ст. У цей період підсилюється неізоморфність членування культурологічного та лінгвістичного підпросторів мовнокультурного простору, що виникла на попередньому (V – початок VII ст.) етапі: мова вербальної комунікації у Західній Європі, принаймні на письмі, лишається єдиною, це – латина, яка аж до VIII ст. зберігає позірну самоідентичність, але замість нарощування елементів диглосії деякий час уніфікується за «низовим» зразком і перетворюється з «народнолатинського койне» на «латинізуюче».

Ситуацію до кінця VIII ст. можна схарактеризувати як зовнішню мовно-культурну диглосію та вербально-мовний монологізм із зародками диглосії; комунікація у вертикально ієрархізованому універсалістському європейському просторі за таких умов поступово утруднюється, що тягне за собою усвідомлення на межі VIII–IX ст. необхідності вироблення уніфікованого «верхнього» мовного реєстру як засобу вербалізації «верхньої» субкультури.

«Каролінгське відродження» IX століття розв'язує проблему універсального засобу комунікації, спрямованого з верхнього рівня мовно-культурної системи до нижнього, і здійснює мовну реформу, яка зумовлює часткове відтворення латинського освітнього канону пізньоантичного зразка, засвоєного (привласненого) церковною субкультурою разом з іншими фрагментами античної «мови культури». Паралельно до процесів «відродження» норми, усвідомлюється особливий статус «нижнього»

рівня системи. Таким чином, повернення до боецієво-ісидорової ціннісної моделі «церковність плюс латиномовна освіченість», на відміну від кінця V – початку VII ст., у IX ст. та пізніше забезпечує досягнення приблизного ізоморфізму членування культурологічного та лінгвістичного (вербально-мовного) підпросторів мовно-культурного простору, ставлячи у відповідність до двох субкультур дві форми їх вербалізації – латинську і «народну» романську (меншою мірою, германську). Сприймаються ж ці дві форми як два функціональні стилі, якими оформлюється комунікація у різних сферах, і переклад більшості текстів з однієї «підмови» на іншу (з латини на народні мови та навпаки) не вважається за необхідний (внутрішня та зовнішня мовно-культурна та вербально-мовна диглосія).

На межі XI–XII ст. у рамках успадкованого від IX–X ст. ізоморфного дворівневого вертикально ієрархізованого мовно-культурного простору, між його рівнями, виробляється континуум регіональних та надрегіональних форм комунікації «народними» мовами, які на цьому етапі виконують функцію об'єднання нових мовно-культурних спільнот значно краще, ніж латина. На противагу зрілим епічним формам комунікації, реалізованим народними мовами, попередня їхня підготовка у X ст. здійснювалася латиною; так само у латиномовних формах у XI ст. виробляється «середній» складник майбутньої триступеневої мовно-культурної ієрархії, перехід до якої буде здійснено впродовж XII ст. Латиномовна субкультура уможливує експериментування з новими формами, які вже з неї потрапляють у «нижні» підсистеми мовно-культурної системи.

Ситуація дворівневого вертикального ізоморфного членування мовно-культурного простору (диглосії) в обох його підпросторах («мови культури» та мовних компетенцій як засобів її вербалізації) після завершення доби епічної статистики (XI – перші десятиліття XII ст.) трансформується у трирівневу, теж ізоморфну, систему членування обох підпросторів: вербально-мовного (три мови або три функціональні стилі, «підмови», мовні компетенції) та простору «мови культури» з трьома відповідними субкультурами: церковною, куртуазною, «народною». Вироблення «серединного», куртуазного складника триступеневої мовно-культурної ієрархії є основним змістом переходу від раннього до зрілого середньовіччя протягом XII ст. тепер уже цей «серединний» складник реалізується засобами «народних мов», замість латини, яка обслуговувала його зародження на попередньому етапі;

проте, використовувані куртуазією «народні» мовні засоби нетотожні засобам вербалізації «народної культури», що являє собою нижній щабель ієрархічної системи. Розгляд матеріалу різних регіонів Західної Європи, датованого XII, XIII та XIV ст. підводить нас до висновку про те, що трирівневе членування мовно-культурного простору, тобто мовно-культурна та вербально-мовна «триглосія», як умовно називаємо цю ситуацію, зазнаючи модифікацій, зберігається з XII по XIV ст. і є не винятком з диглосії попереднього етапу, а нормою. Порівняння з візантійським матеріалом переконує в тому, що зріле середньовіччя з його чітко окресленою трирівневою ієрархізацією мовно-культурного простору є явищем, специфічним для західноєвропейського регіону.

«Триглосія», триступенева ієрархія «підмов культури» та вербально-мовних функціональних стилів, компетенцій, які обслуговують ці «підмови», має здебільшого зовнішній характер. Кожна субкультура, як правило, має своїх власних носіїв, що не є носіями сусідніх лінгвокультурних компетенцій. Виникнення подібного до пізньоантичного мовно-культурного і вербально-мовного горизонтального внутрішнього білінгвізму за доби Відродження XIV–XVI ст. принаймні для охопленої цим процесом частини соціуму, кладе край як середньовічному трансцендентальному ієрархізові, так і «живій латині», що була його складовою частиною.

Отже, питання про кількість компонентів мовної ситуації західноєвропейського середньовіччя, про їх спадкоємність, про характер їх використання, а також питання про статус середньовічної латини – як продовження класичної латини чи народнолатинського «койне», як «живої» чи «мертвої» мови, як окремої мови чи «підмови», – можна вважати похідними від питань мовно-культурної взаємодії, тобто розподілу функціональних стилів мовлення як засобів вербалізації наявних у середньовічному суспільстві субкультур.

Зміст внутрішніх трансформацій західноєвропейського мовно-культурного простору під час переходу від античності до середньовіччя полягає у зміні способу його структурування з горизонтально-біполярного на вертикально-ієрархічний.

Протягом V – початку VII ст. елементи успадкованих від античності мовно-культурних підсистем перегруповуються у двох можливих варіантах дворівневої системи оцінювання – церковність «плюс» або «мінус» латиномовна

освіченість, побудована з елементів пізноантичної «мови культури». Між новоутвореними субкультурами («верхньою» церковною та «нижньою» народною) і відповідними мовними засобами їх вербалізації на цьому етапі ще немає ізоморфності, через що єдина на той час писемна форма комунікації – так зване «народнолатинське койне» – зазнає протягом VII–VIII ст. фактичної внутрішньої руйнації.

Усвідомлення на межі VIII–IX ст. необхідності вироблення уніфікованого «верхнього» мовного реєстру як засобу вербалізації «верхньої» субкультури спричиняється до поновлення за часів «каролінгського відродження» універсалістської латини як єдино адекватного засобу комунікації в універсалістській «відродженій Західній імперії», а водночас – зумовлює повернення до моделі «церковність “плюс” латиномовна освіта з елементами античної “мови культури”». Такий частковий «ренесанс» забезпечує встановлення ізоморфізму поділу «мови культури» на субкультури та ієрархії відповідних їм функціональних стилів мовлення.

У рамках ранньосередньовічної диглосії латина та «народні» мови (особливо романські мови) сприймаються носіями ієрархічної середньовічної культури як дві «підмови», призначені для оформлення ними текстів різних субкультур; через це переклад більшості текстів з однієї «підмови» на іншу (тобто з латини на «народні» мови й навпаки) не видається необхідним.

Латиномовна субкультура середніх віків у X–XI ст. уможлиблює експериментування з новими формами, які вже з неї потрапляють у «нижні» культурні підсистеми, оформлювані «народними» мовами.

XII ст. позначене виробленням зрілої трирівневої вертикально-ієрархічної системи мовних компетенцій, ізоморфним чином поставлених у відповідність трьом субкультурам: церковній, куртуазній, «народній». Поява третього, «середнього», куртуазного складника триступеневої мовно-культурної ієрархії становить основний зміст переходу від раннього («першого») до зрілого («другого») середньовіччя. Тепер уже цей складник вербалізується засобами «народних» мов замість латини, яка обслуговувала його зародження на попередньому етапі; проте, використовувані куртуазною субкультурою «народно-мовні» засоби нетотожні засобам вербалізації «народної культури».

Кінцевою точкою розвитку мовної ситуації середніх віків у Західній Європі є перехід від панування триступеневої мовно-культурної ієрархії (XII–XIV ст.) до горизонтального біполярного протиставлення «мов культури» середньовічного та ренесансного гатунків (XIV–XVI ст.) і, відповідно, від диглосії або «триглосії» (принаймні в ціннісному аспекті) до білінгвізму, а потім і до поступового витіснення латини зі складу необхідних засобів вербалізації «мови культури».

Список літератури

1. Собуцький М. А. Багаторівнева взаємодія двох підсистем мовної компетенції (латино-романська диглосія: Наварра, XII ст.) / М. А. Собуцький // Мова та історія. – 1994. – Вип. 4. – С. 1–4.
2. Собуцький М. А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя / М. А. Собуцький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 208 с.
3. Собуцький М. А. Протистояння «латина – романські мови»: кінцева фаза та сумарна періодизація / М. А. Собуцький // Мова та історія. – 1995. – Вип. 7. – С. 1–2.

M. Sobutskyj

LINGUISTIC SITUATION AND LINGUO-CULTURAL SPACE OF THE WEST EUROPEAN MIDDLE AGES

The article is devoted to analyzing the processes of close interaction between two approximately isomorphic functional systems: on the one hand, the system of verbal communication “Latin – popular languages” and on the other hand, the system of culture as a semiotic system divided into subcultures. The system of language and culture has been described as a whole – the linguo-cultural space of Medieval Western Europe.

Keywords: linguistic situation, functional style, subculture, linguo-cultural space, medieval Latin, popular languages, diglossia, triglossia, renaissance, hierarchism.

Матеріал надійшов 02.12.2013